

उच्च शिक्षणाच्या विकासात्मक भूमिकेचे विश्लेषण (राजकीय निर्णय प्रक्रियेचा अभ्यास)

प्रा.विरेंद्र मुरलीधर घरडे: देवपुर, धुळे

• प्रस्तावना -

शिक्षण हे समाजप्रबोधनाचे साधन आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात बदलत्या परिस्थितीनुसार परीवर्तन घडवून आणणे हे शिक्षणाचे महत्वाचे साध्य असते. १९८६ च्या शिक्षण धोरणानुसार आदर्श समाजाची निर्मिती फक्त आदर्श शिक्षणातूनच निर्माण होऊ शकते म्हणूनच “ज्ञान गंगा घोघरी” हे ब्रीद घेऊन ज्ञानाची गंगा संपूर्ण राज्यात दूरवर पसरविण्यासाठी उच्चशिक्षणाचे जाळे गावापासून तर शहरापर्यंत पोहचविण्यात आले. याच शिक्षणाबाबत फ्रॉबेल विचारवंत म्हणतो, “प्रत्येक व्यक्तीतील देवी मूलतत्वे उघड करणे, बाहेर काढणे, जाणीव व्यवस्थेत आणणे दैवी मूलतत्वाबाबत मुक्त जाणीव युक्त सेवक भाव निर्माण करणे या तत्वांचे त्यांच्या जीवनात मुक्त प्रतिनिधीत्व होय”. म्हणूनच “अज्ञानाचा अंधार दूर करून ज्ञानाची ज्योत उजळू” अशी प्रार्थना शतकानुशतके केली जाते. स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “समाजात ज्या प्रमाणात शिक्षण व ज्ञानाचा प्रसार होतो तेवढ्याच प्रमाणात ते राष्ट्र प्रगत होते. भारताच्या अवनतीचे मुख्य कारण म्हणजे काही थोड्या व्यक्तीच्या हातात शिक्षणाची व ज्ञानाची मक्तेदारी आली आहे. म्हणून आपणाला पुन्हा उभे राहायचे असेल तर समाजात शिक्षणाचा प्रसार करायला पाहिजे. समाजातील तळागाळातील वर्गांना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी शिक्षण देणे ही त्यांची खरी सेवा होय. गरीब मुलांना शाळेत जाणे परवडत नसेल तर शाळा त्यांच्याकडे नेली पाहिजे.” कोठारी कमिशन मध्ये देखील राष्ट्रीय प्रेरणांच्या विकासासाठी कार्य करणे हे शिक्षणाचे ध्येय असले पाहिजे असे स्पष्ट प्रतिपादन केले आहे. म्हणून बदलत्या परिस्थिती नुसार शिक्षणाचे महत्त्व समजून उच्चशिक्षणाची विकासात्मक भूमिका समजणे महत्वाचे ठरते.

• महत्त्व -

ज्ञान हे कधीच चाकोरीबध्द नसते. ज्ञानाची वाटचाल झपाटयाने होत असून ज्ञान आणि सुज्ञपणा जर समान वेगाने पुढे जात असतील तरच विकास होऊ शकतो. म्हणून युरोपातील अनेक राष्ट्रांनी आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीला ज्ञान आणि सुज्ञपणाची जोड देऊन वैज्ञानिक व तांत्रिक क्रांती घडवून आणली. म्हणूनच भविष्याचा वेध घेण्यासाठी अत्याधुनिक ज्ञान व तंत्रज्ञानाचा उपयोग प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्चशिक्षणापर्यंत होत असेल तर जागतिक प्रवाहाशी एकरूप होणे सहज शक्य होईल. मिचेल डी.मॉटेन म्हणतो, “चारित्र्याचा विकास, सद्गुणांचा विकास व व्यावहारीक प्रज्ञेचा विकास शिक्षणामुळे झाला पाहिजे. शिक्षणाचा संबंध फक्त आत्माशी नाही तर कामाशी आहे. काम आणि आत्मा एकत्र आणून शिक्षणाचा विचार झाला पाहिजे” थोडक्यात शिक्षणामधून “श्रमसंस्कृती” रुजविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे याबाबत जपानचे उदाहरण ज्वलंत आहे. अणुबाँबमुळे उध्वस्त झालेल्या जपानने श्रम व कर्तव्याला प्राधान्य देऊन विज्ञान व तंत्रज्ञानात प्रचंड क्रांती केली. जागतिककरणाच्या प्रक्रियेत उच्च शिक्षणाने महत्वाचे बदल स्विकारले पाहिजे. प्रकाश, ज्ञान, स्वातंत्र्याचे प्रतिक असणाऱ्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या माध्यमातून राष्ट्रीय प्रश्न सोडविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. बालमजुरी, दहशतवाद, आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा, अंतर्गत कलह हे बिकट प्रश्न असले तरी या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी वास्तव व व्यवहारवादी मार्ग दाखविण्याचे कार्य योग्य शिक्षण प्रणालीच करू शकते. म्हणून असे म्हटले जाते, “एकविसाव्या शतकामध्ये भाग भाडंवल किंवा मानवी बळ या उत्पादन स्रोतांच्या तुलनेत ज्ञानाचे महत्त्व कितीतरी पटींनी अधिक असेल”.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I August 2014

मुलभूत आणि पायाभूत शिक्षण हे कोणत्याही समाजात मूलगामी परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रभावी साधन आहे. याच पायाभूत शिक्षणातून उच्चशिक्षणाची पाया भरणी होत असते. वैज्ञानिक, तांत्रिक व गरीबी उच्चाटनाचे हे एक प्रभावी साधन आहे. म्हणून प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार तळागाळापर्यंत होणे महत्वाचे आहे. या विकासात्मक कार्यक्रमांमध्ये शिक्षणाचे सामाजिकरण, संगणक व माहिती अभ्यासाची ओळख, दलित आदिवासी शिक्षणाला प्राधान्य आणि विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी करणे सारख्या धोरणांना उच्च प्राथमिकता देणे आवश्यक ठरते. याच शिक्षणाच्या सामाजिकरणानेच उच्च शिक्षणाची पाया भरणी होत असते, “ ज्या प्रक्रियेने व्यक्ति समाजातील वर्तन मुल्ये, समजातील अपेक्षित विशिष्ट भूमिका स्वीकारण्याची क्षमता शिकेल त्यातूनच खरे सामाजिकरण निर्माण होईल. “

• **संशोधन पध्दती -**

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ग्रंथालयीन संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला असून विश्लेषण व वर्णनात्मक पध्दत वापरण्यात आली आहे.

• **गृहितकृत्य -**

उच्च शिक्षणाचा संपूर्ण विकासाशी संबंध असल्यामुळे शासनाने उच्चशिक्षणाच्या विकासात काही धोरणात्मक बदल करणे आवश्यक ठरते.

आर्थिक प्रगती आणि उच्चशिक्षण याचा जवळचा संबंध आहे. विद्यापीठांतर्गत अनेक प्रकारची संशोधने चालत असतात. परंतु या संशोधनातून मिळणाऱ्या ज्ञान व निष्कर्षाचा संबंध उत्पादकता व मिळकत यांच्याशी जोडणे अत्यंत आवश्यक आहे. देशात असलेले परंपरागत तंत्रज्ञान, कौशल्यांना, ज्ञानाला बळकटी देण्याचे काम उत्पादन क्षेत्र अत्यंत यशस्वीरित्या करू शकते पण हे शक्य करण्यासाठी भांडवल आणि वैविध्यपूर्ण व नवप्रवर्गतक विपणन या तीनही गोष्टींचा यथायोग्य संगत होणे आवश्यक ठरते. यात बायोटेक्नॉलजी, अंतराळ संशोधन, औषधनिर्माणशास्त्र, संगणकीय क्षेत्र तसेच सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासाची नवे तंत्र या सर्वांचा विचार करूनच त्याची पायाभरणी भारतासारख्या प्रगतीशील राष्ट्रात करणे आवश्यक ठरते. पायाभूत शिक्षण प्रणालीत भारी परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी एम.सी.व्ही.सी., आयटीआय तसेच इतर तांत्रिक व व्यावासायिक अभ्यासक्रम व प्रशिक्षण कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. तरी देखील उच्च शिक्षणाचे जे महत्वाचे पैलू आहेत त्या पैलूंची चर्चा करणे तेवढेच अगत्याचे ठरते.

• **प्रश्न आर्थिक पाठबळाचा -**

प्रत्येक विद्यापीठाला आर्थिक पाठबळ आवश्यक असते. विद्यापीठाचा कारभार जनतेच्या पैशावर अवलंबून असतो, चालतो त्यामुळे ज्याप्रमाणे लोकसभा ही जनतेला जबाबदार असते त्याचप्रमाणे विद्यापीठ हे जनतेला जबाबदार असावे संशोधन व शिक्षणासाठी लागणाऱ्या अर्थबलाची योग्य कार्यवाही योग्य प्रकारे झाली नाही तर प्रगतीला वाव मिळत नाही. म्हणून गरज आणि प्रत्यक्ष उपलब्ध होणारी निधी यात मोठी तफावत नसावी. परंतु शिक्षणाच्या अर्थबलाचा पाया मजबूत करण्याची तेवढीच आवश्यकता असावी. परंतु हे अर्थबळ कसे उभारावे हा यक्ष प्रश्न शासनासमोर असतो. देशातील विविध योजना व विकास कार्यक्रमांवर होणारा खर्च हा जनतेकडून गोळा होणाऱ्या करावर अवलंबून असतो. परंतु कर रुपाने गोळा होणारा पैसा विविध विभागावर कमी-जास्त प्रमाणात विभागला गेल्यामुळे उच्चशिक्षणाला पाहिजे त्या प्रमाणात सक्षम आर्थिक पाठबळ मिळत नाही हे आर्थिक पाठबळ प्राप्त करायचे असेल तर देशातील व परदेशातील विविध आर्थिक संस्था व कंपन्यांनी आर्थिक गुंतवणूक उच्चशिक्षणात करणे गरजेचे ठरते त्यासाठी सरकारची आर्थिक गुंतवणूकीची धोरणे लवचिक असावी.

• शिक्षणाची भूमिका -

उच्च शिक्षणाच्या विकासात शैक्षणिक तंत्र आणि शिक्षक यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. म्हणून असे म्हटले जाते, “ Educational Technology concerns systematic use of modern method of technologies in teaching and learning. It involves teachers in variety of role. Some of which are traditional and some still emerging. In this definition special consideration is given to the adaptive role of teacher.” सर्वांसाठी शिक्षणाचे ध्येय गाठण्यासाठी केवळ पुस्तकी, पंरपरावादी व व्यावसायिक शिक्षण यावरच अवलंबून राहता येणार नाही तर शिक्षणात “नैतिक मूल्य” व “मानवी कल्याण” यांना देखील महत्त्व देणे अत्यावश्यक ठरते. प्लेटो सारखा ग्रिक विचारवंत म्हणतो, “ Education has its objective in realization truth, a truth which is comprehensive not limited or narrow.” भारताचे माजी शिक्षणमंत्री करणसिंग यांनी २ मार्च १९३३ रोजी पॅरीसमध्ये भरलेल्या युनेस्कोच्या शैक्षणिक आयोगाच्या बैठकीत ‘२१व्या शतकातील शिक्षणाची दिशा’ या विषयावर विचार मांडतांना म्हणतात, “मानवी भवितव्याकडे जाणारे अनेक रस्ते फुटले आहेत. अशा एक भुलभुलव्या ठिकाणी आपण आज उभे आहोत. सुसंवादी, पवित्र आणि मागल्याने पुनीत झालेल्या मार्गाची निवड आपल्याला या रस्त्यातून करावयाची आहे. अखेर उज्वल भवितव्याकडे जाणाऱ्या मार्गाची योग्य निवड केवळ कालानुरूप शिक्षणानेच होऊ शकते.”

• प्रश्न शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा -

शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे शिक्षण संस्थेसमोर स्वअस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला हे सर्वश्रुत आहे. आजचे युग स्पर्धेचे. १९९१ नंतर जागतिकरणाची लाट संपूर्ण जगामध्ये आली या लाटेत उद्योगापासून तर शिक्षण व्यवस्था सर्वच क्षेत्र ढवळून निघाली आहे. त्यातच विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीने सर्वोच्च बिंदु गाठला. परंतु सद्यपरिस्थितीत सरकारची बिकट आर्थिक स्थिती, परदेशी विद्यापीठे व शिक्षणप्रणालीचे भारतात वाढत असलेले प्रस्थ, सरकारचे शिक्षणाबाबतचे ताठर धोरण या सर्व कारणांमुळे सरकार शिक्षणाची जबाबदारी हळू-हळू झटकतांना दिसून येते यातूनच शासनाने “१६ ऑगस्ट २००४ रोजी महाराष्ट्राच्या राजपालांनी अध्यादेश काढून महाराष्ट्रात खाजगी विद्यापीठ कायदा प्रस्थापित केला” खाजगी विद्यापीठांना आपले शैक्षणिक व आर्थिक धोरणे ठरविण्याची सवलत याच कायदाने झाली. परदेशी शिक्षणाची बरोबरी करण्यासाठी सरकारने शिक्षणाच्या खाजगीकरणाशिवाय पर्याय नाही व खाजगीकरणतुनच “गुणवत्ता” निर्माण होते याचा विचार करुनच “छत्तीगड राज्यात २००२ साली खाजगी विद्यापीठाचा कायदा संमत करण्यात आला व एका वर्षात छत्तीसगडमध्ये ११२खाजगी विद्यापीठे निघाली. जनतेचा शिक्षण व्यवस्थेवरील विश्वास वाढायला पाहिजे यासाठी खाजगीकरण हवे असे सरकार म्हणते हे जरी काही पातळीवर बरोबर असले तरी भारतातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा विचार केल्यास शिक्षणाचे खाजगीकरण भारतासारख्या विकसनशील व ग्रामप्रणित राष्ट्राला परवडेल काय? याचा विचार देखील होणे आवश्यक आहे. एकंदरीत या देशातील परिस्थितीचा विचार केल्यास या देशातील बरीचशी जनता अल्पसंख्यांक, दलित आदिवासी जाती, जमाती वर्गात मोडणारी आहे. बहुतांशी भाग ग्रामीण आहे. आदिवासी पाड्यांचे क्षेत्र आहेत. बऱ्याच लोकांचा व्यवसाय शेती आहे, बालजमजुरी, बालकामगार, शेतमजूर आहेत. एकीकडे “आहेरे” तर दुसरीकडे “नाहीरे” अशा दोन वर्गात संपूर्ण समाज विभागला आहे. कमीत-कमी वार्षिक उत्पन्न असणारे लोक गरीबी, दारिद्र्याने ग्रस्त असलेले लोक अशी व्यवस्था असतांना सर्वसामान्य जनता शिक्षण घेऊ शकेल काय? याचे चिंतन मनन होणे तेवढेच गरजेचे आहे. कारण खाजगी शिक्षण हे महागडे असेल त्यामुळे खाजगीकरणाच्या या प्रक्रियेमध्ये मोठ्या शहरातील महाविद्यालये (विद्यापीठे) स्वचे आर्थिक पाठबळ उभे करू शकतील परंतु जी ग्रामीण महाविद्यालये आहेत त्यांचे काय? ज्यांना पगाराव्यतिरिक्त इतर अनुदाने मिळत नाही, शिक्षण घेणारा विद्यार्थी आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत व परावलंबी आहे, तुटपुंज्या आर्थिक

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I August 2014

सहकार्यावर ज्यांच्या प्रशासकीय कारभार चालतो, विभागे चालतात अशा महाविद्यालयांना या खाजगीकरणाचा फार मोठा धोका पोहचू शकतो म्हणून ग्रामीण महाविद्यालयांचे स्थैर्य टिकून न राहण्यासाठी या समस्येकडे लक्ष देणे सरकारचे आद्य कर्तव्य आहे.

जागतिकरणाच्या बदलत्या परिवेशात खाजगीकरणाचा स्वीकार थोड्या फार प्रमाणात स्वीकारणे आवश्यक असले तरी खाजगीकरणाबरोबर दुसरा पर्याय शोधण्याचे काम देखील सरकारने करावे की ज्यामुळे खाजगीकरणानुन निर्माण होणाऱ्या दोषाला टाळता येईल थोडक्यात सरकारने असा मध्यम मार्ग स्वीकारावा ज्यात सरकारने खाजगी भांडवलदार व उद्योजकांना शिक्षण व्यवस्थेत सामावून तर घ्यावेच त्याचप्रमाणे त्यांनी दिलेल्या आर्थिक सहकार्यातून शैक्षणिक धोरणे ठरवावीत. जगातील विज्ञान तंत्रज्ञान तसेच व्यवस्थापकीय संस्थांना शिक्षणात सहभागी करून खाजगी गुंतवणूक वाढवून आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करून घ्यावे मात्र या सर्व प्रक्रियेवर विद्यापीठ अनुदान आहे व इतर सरकारी नियंत्रणे असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे भारतीय शिक्षण पध्दतीचे सार्वभौमत्व टिकून राहिल. यु.जी.सी. च्या प्रोगॅम ऑफ अॅक्शन - १९९२ मध्ये जो १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची सुधारीत आवृत्ती आहे त्यात शिक्षणाबाबत महत्वाचे मत मांडले आहे. “भारतातील शिक्षण अंदाजपत्रकावर आधारीत निधीची कारणे आणि अंदाजपत्रकातील तरतुदी खर्च करून अधिकाधिक निधीची मागणी करणे ही त्या क्षेत्रातील कार्यक्षमता मानली जाते अंतिम यश हा कामगिरीचा महत्वाचा निकष मानला जात नाही. त्यामुळे आर्थिक सुधारणामध्ये साधन सामुग्रीच्या पुरवठ्यापेक्षा प्रत्यक्ष यश व उद्दिष्टपूर्ती आणि पैशाच्या उपभोगाला शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर नियोजकता आणि प्रशासनात प्राधान्य देणे अगत्याचे ठरते.”

• **आरक्षणाची आवश्यकता का?**

आरक्षणाचा प्रश्न प्रत्येक अल्पसंख्यांक, मागासवर्गीयांचा जिद्दाळयाचा प्रश्न आहे. आरक्षणाचा उद्देश निव्वळ नोकरी व शिक्षणापर्यंतच मर्यादित नाही तर हजारो वर्षांपासून आपल्या मुलभूत अधिकार व हक्कांपासून वंचित असलेल्या समाजाला स्वप्रगतीचा मार्ग दाखविणारे ते साधन आहे. डॉ.आंबेडकरांनी सुध्दा शिक्षणाचे महत्व जाणले शिक्षणाच्या माध्यमातून केवळ कामगार, नोकरदार निर्माण व्हावे एवढाच उद्देश नसून त्या द्वारे सामाजिक व नैतिक प्रबोधन व्हावे असे त्यांना वाटते. म्हणतात - “I do not like what some people say that we are Indian first and Hindus afterwards or muslim after, I am not satisfied with that I frankly say that I am not satisfied with that I do not want that our loyalty as Indians should be in the slightest way affected by any competitive loyalty whether that locality arises out of our religion out of our culture or out of language, I want all the people to be Indian first, Indian last and nothing else

शिक्षणामुळे मागासवर्गीय समाजात प्रचंड बदल होतील हे डॉ. आंबेडकरांनी जाणले होते. ते म्हणतात, “शिक्षण हा सर्वांत महत्वाचा भौतिक लाभ आहे याची मागासवर्गीयांना जाणीव झाली आहे. त्यासाठी आम्ही कोणत्याही प्रकारच्या भौतिक लाभाचा त्याग करू शकतो. पण कोणत्याही परिस्थितीत उच्चशिक्षणाचा अधिकार आणि संधी यांच्या महत्तम उपयोगाच्या हक्कांचा आम्ही त्याग करावयास तयार नाही.” याच आरक्षणाची आवश्यकता प्रतिपादन करतांना डॉ.आंबेडकर सांगतात, “The demand for reservation is a demand for protection against the aggressive communalism of the governing class which wants to dominate the servile classes in fields of life”.

• **ब्रेनड्रून थांबवा-**

आजपर्यंत नैतिक शिक्षणापासून तर उच्चशिक्षणाचा विकास व समस्या या विषयांवर अनेक वेळा चर्चा झाली. परंतु ब्रेन ड्रूनचा समस्या सरकार व समाजाकडून उपेक्षितच राहिला. कर्वे, ज्योतीबा फुले, अल्फ्रेड मार्शल, यांनी राष्ट्राच्या विकासासाठी

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I August 2014

शिक्षणाचे महत्त्व जाणून शिक्षणाला “राष्ट्रीय गुंतवणूक” संबोधिले. परंतु अविकसित व विकसनशील देशातून कुशन शास्त्रज्ञ व श्रमशक्ती ही विकसित देशाकडे स्थलांतरित होते तेव्हा या बौद्धिक स्थलांतरामुळे होणाऱ्या नुकसानाचा फार मोठा तोटा त्या राष्ट्राला सहन करावा लागतो याचा विपरीत परिणाम राष्ट्रीय गुंतवणूकीवर होत असतो. आज पश्चिम एशिया, सौदी अरेबिया, कुवैत या देशात तेलाचे उद्योग मोठया प्रमाणावर आहे तसेच श्रमिकांना मिळणारा श्रम मोबदला जास्त असल्यामुळे मिळणाऱ्या इतर सुख सुविधा भरपूर असल्याने अनेक भारतीय तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक तज्ञ, मजूर, कारकुन या राष्ट्राकडे मोठया प्रमाणावर स्थलांतरित झाले आहे. इंग्लंड, अमेरिका, युरोप पश्चिम राष्ट्रात भारतीयांचे स्थायिक होण्याचे प्रमाण मोठया प्रमाणावर वाढले आहे. १९६२ मध्ये ८९३५ कुशल भारतीय तंत्रज्ञ परदेशात गेले. १९८६ ते १९६५ ही संख्या ९४३४२ होती तर १९८९ ते १९९६ या काळात संसदीय अहवालानुसार (विज्ञान समिती) ६०० शास्त्रज्ञ परदेशात नोकरीसाठी गेले. या सर्व स्थलांतराचा विपरीत परिणाम होऊन देशाचा विकास मंदावतो. आज तज्ञ, कुशल व बुद्धिमान व्यक्तींवर सरकार प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्चशिक्षणावर लाखो रुपये खर्च करते परंतु हाच व्यक्ती जेव्हा स्वदेश सोडून परदेशात जातो तेव्हा त्या व्यक्तीवर खर्च झालेली सबसिडी वाया जाते. आर्थिक तोटा सरकारला सहन करावा लागतो तसेच त्यांच्या गुणवत्तेचा फायदा स्वराष्ट्राला न होता परराष्ट्राला होतो. आज भारतीय तज्ञांच्या बळावर अनेक राष्ट्रांनी प्रगती करून घेतली, परंतु भारताची आज देखील प्रगतिशील राष्ट्रातच गणना होतांना दिसून येते. मुबलक नैसर्गिक संपदा असून देखील तज्ञांचा योग्य समन्वय व उपयोग करून घेण्यात सरकार सक्षम व उदासीन असल्यामुळे अनेक तज्ञ अमेरिका, इंग्लंड व इतर प्रगत राष्ट्रात स्थलांतरित झालेले दिसून येतात. पण सरकारकडे यांना सामावून घेण्याची क्षमता नसेल तर याचा विपरीत परिणाम देशाची राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडता यावर होतो म्हणून सरकारने याचे गांभीर्य ओळखणे काळाची गरज आहे.

• महिलांचे शैक्षणिक सबलीकरण -

कोणत्याही राष्ट्राची महिला त्या राष्ट्राची बौद्धिकशक्ती असते आणि हे बौद्धिक शक्ती शिक्षण व अनुभवातूनच निर्माण होत असते. १९८६ च्या धोरणात समाजातील दुर्बल घटकातील स्त्रियांना शिक्षणाचा लाभ व्हावा म्हणून स्त्रियांना शिक्षण देण्याची महत्त्वाची तरतुद करण्यात आली तरी देखील भारताच्या लोकसंख्येतील महिलांचे साक्षरता प्रमाण कमीच आहे. १९५१ मध्ये पुरुषांचे साक्षरता प्रमाण २७३२% तर स्त्री साक्षरता ७.८% होती तर हेच प्रमाण २००१ मध्ये पुरुषांमध्ये ५७.८% ती स्त्रियांमध्ये ५२.३% होती याचा अर्थ भारतात आज देखील निम्म्या महिला ह्या निस्क्षर आहेत. याचा स्त्री शिक्षणातील लिंगभेद दूर करण्यासाठी शैक्षणिक धोरणात असलेली दिशा खालील शब्दात व्यक्त करण्यात आली. “भूतकाळातही शैक्षणिक विषमता दूर करण्यासाठी शिक्षण धोरणात स्त्रीया आणि मुलींना जाणीवपूर्वक झुकते माप दिले जाईल. राष्ट्रीय शिक्षण पध्दतीमध्ये स्त्रीयांना जादा अधिकार देण्यात येईल. स्त्रीयांना शिक्षणासाठी उत्तेजन देण्यास शासन सक्रिय सहभाग घेईल. जेणेकरून स्त्रियांमधील अशिक्षितता संपुष्टात येईल. स्त्रीयांना आणि मुलींना पोयाभूत शिक्षण मिळवून दयायला सर्वोच्च प्राथमिकता दिली जाईल. त्यासाठी कालबध्द, परिणामकारक आधारभूत सुविधा निर्माण करून देण्यात येईल. थोडक्यात शिक्षणातून स्त्रीयांचे सामाजिक प्रबोधन करण्याला प्राधान्य दिले जाईल. म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “ The purchase of education is to socialize and to moralize”

• सामाजिक शास्त्रे संशोधनाची उपयुक्तता -

मानवाचा स्वभाव मुळात ज्ञान संपादन करणे असतो. मानवाच्या सभोवती असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रातील बऱ्यावाईट अनुभवातून मानव आपल्या ज्ञानात अधिकाधिक भर घालत असतो. परंतु हे ज्ञान संप्रहरूपी राहत असेल तर त्याचा उपयोग सरकार व समाजाला होऊ शकत नाही. म्हणून उच्चशिक्षणाच्या विकासासाठी सामाजिक शास्त्रे संशोधनातील ज्ञानाच्या कक्षा उंचविण्यासाठी या क्षेत्रातील संशोधनाची व्याप्ती वाढणे अगत्याचे ठरते. ही व्याप्ती तेव्हाच वाढू शकेल

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I August 2014

जेव्हा सरकार संशोधनाला प्रोत्साहन देऊन या शास्त्रातील मायनर व मेजर प्रोजेक्टला जास्तीतजास्त आर्थिक सहाय्य देईल. आज सामाजिक शास्त्रात अनेक क्षेत्रे आहेत. त्यात संशोधनाचा भरपूर वाव आहे. तसे की महिला व बालकल्याण, आदिवासी क्षेत्र, खाजगीकरणतून व औद्योगिककरणतून निर्माण झालेली अस्थिरता, राजकीय अस्थैर्य इ. कोणत्याही ज्ञानाची विश्वसनीयता वस्तुनिष्ठेवर व अनुभवावर अवलंबून असते त्यासाठी ज्ञान प्राप्तीसाठी मानव जी साधने व मार्ग अवलंबितो ती शुध्द व पवित्र असावी. या जगातील प्रथम शास्त्रज्ञ गौतम बुध्द होता ज्याने दुःखाच्या कारणांना शोध घेऊन त्यावर उपाय सुचविले. हे उपाय सुचवितांना कोणतीही अंधश्रद्धा, आत्मा, परात्मा स्वप्नवादाच्या आहारी न जाता अनुभव विज्ञाननिष्ठेला प्रथम प्राधान्य दिले. आजचे जग स्पर्धेचे जग, वाढते खाजगीकरण, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा स्फोट, परराष्ट्रीय कंपन्यांचे वाढते प्रस्थ, भोगवादी परंपरा व संस्कृती इ. हे जरी प्रगतीने द्योतक असले तरी यातून मोठया प्रमाणात सामाजिक व आर्थिक समस्या निर्माण होऊ शकतात याच समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी या शास्त्रात नवीन निष्कर्ष मांडणे, जुन्या निष्कर्षांनी नविन स्वरूपात मांडणी करणे अत्यावश्यक ठरते. म्हणून अशा वेळेस लोकशाहीचा विकास व तिला समाजाभिमुख करण्यात उच्चशिक्षणातील सामाजिक शास्त्रे संशोधनाची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

• **राजकीय प्रभावाचा प्रश्न -**

शिक्षण व्यवस्थेत राजकीय हस्तक्षेप असावा आणि नसावा असे दोन भिन्न मतप्रवाह आहेत. भारत लोकशाही प्रदान राष्ट्र असल्याने लोकशाहीतील निवडणूक क्रिया, प्रक्रियांचा प्रभाव शिक्षण व्यवस्थेवर पडतच असतो. परंतु मुलभूत प्रश्न शिक्षण व्यवस्थेपासून राजकीय व्यवस्था दूर करणे नव्हे तर राजकीय व्यवस्थेचा शिक्षणव्यवस्थेत किती प्रमाणात हस्तक्षेप आहे त्याच्या प्रमाणाशी आहे. अति राजकीय हस्तक्षेप असेल तर शिक्षण व्यवस्था सक्षमपणे कार्य करू शकेल काय? हा मुलभूत प्रश्न आहे. भारत सरकारच्या एज्युकेशनल कन्सल्टंटस् या संस्थेने व्यवस्थापनाचा अभ्यास १९८६ साली केला. यु.सी.जी.च्या “टोवाडर्स न्यू एज्युकेशन मॅनेजमेंट” (यु.सी.जी.१९९०ए पृष्ठ क्र. ५१-५२, नवी दिल्ली) या अहवालात पुढील गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. “नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने विद्यापीठाचा उद्दिष्टांची सुस्पष्ट व्याख्या बनविणे आणि त्याचा कायद्यात समावेश करणे महत्त्वाचे ठरते नवीन विद्यापीठ स्थापन करण्यापूर्वी विद्यापीठ आयोगाची संमती मिळविणे सक्तीचे करण्यात यावी. विद्यापीठाच्या विविध संख्यांसाठी निवडणुका बंद करणे कारण तेच अनेक समस्यांचे उगमस्थान आहे. शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी आणि विद्यार्थी यांच्या बरोबर मोठया प्रमाणावरील विचार विनिमयास उत्तेजन देण्यात यावे. विद्वत्सभा, कॉन्सिलवर तीस पेशा अधिक सदस्य असु नये तेथील कोणत्याही पदासाठी निवडणुका घेण्यात येऊ नये शिक्षकांसाठी एक विशिष्ट सुस्पष्ट नैतिक आचार संहिता आणि विद्यार्थ्यांसाठी शिस्त विषयक संहिता असावी” वरील मत काही पातळीवर बरोबर असले तरी वास्तव व व्यवहारवादी दृष्टिकोनातून राजकीय व्यवस्थेपासून शिक्षण व्यवस्था दूर राहू शकत नाही. कारण शिक्षण व्यवस्था हि राजकीय व्यवस्थेचे अंग आहे. राजकीय व्यवस्थेने घेतलेल्या शासन निर्णयाचा परिणाम शिक्षण व्यवस्थेवर होत असतो म्हणूनच लोकशाहीत शिक्षणव्यवस्था राजकीय व्यवस्थेच्या प्रभावापासून दूर राहू शकत नाही. परंतु शैक्षणिक प्रबोधनासाठी राजकीय सहकार्य व राजकीय प्रबोधनासाठी शिक्षा हा समन्वय होत असेल तर तो कधीही अभिनंदनीय ठरतो. पण शिक्षण व्यवस्था राजकीय व्यवस्थेसमोर संपूर्ण लोटांगण आणि नतमस्तक होत असेल तर सरकारने कडक कायदेशीर नियंत्रण करुन शिक्षण व्यवस्था व राजकीय व्यवस्था यांची फारकत करणे तेवढेच आवश्यक ठरते.

• **समारोप**

प्रत्येक देशाची शिक्षण पध्दती ही त्या देशाची सांस्कृतिक परंपरा जपत असते त्यामुळे स्पर्धेच्या या युगात जागतिकीकरण आणि संस्कृती परंपरा यांचा योग्य समन्वय साधण्याचा प्रयत्न शिक्षणातून होणे अगत्याचे आहे. बदलत्या जागतिक परिवेशात मानवतावाद, विश्वकुटूंब, धर्म, राष्ट्रीयत्व, ध्येयवाद, व्यक्तिची प्रतिष्ठा, आर्थिक व सामाजिक दर्जा, मागासवर्गीय कल्याण यांचे संरक्षण होऊन

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I August 2014

राष्ट्रीय एकात्मता व अखंडता कशी राखली जाईल याचा विचार देखील उच्च शिक्षणातून होणे गरजेचे आहे. आज व्यक्तित्ने प्राप्त केलेल्या ज्ञानयुक्त बौद्धिक क्षमतेमुळे जगात औद्योगिक क्रांती घडून आली, निसर्गावर मात करणाऱ्या प्रणालीचा शोध लागला, मानवाने चंद्रावर स्वारी केली, दूरध्वनी व इंटरनेट सेवांमुळे संपूर्ण जग जवळ आले, कष्टविरहित व आरामदायी जीवन उपलब्ध करून देणाऱ्या वस्तुंच्या शोधातून भोगवादी संस्कृतीचा प्रसार झपाट्याने झाला एकंदरीत या सर्व विकासाच्या प्रक्रियेत जनतेच्या जीवनात सुख, शांती, समाधान निर्माण झाले असले तरी भाकरीचे तुकडे गमावलेल्यांच्या रडण्याचा आवाज, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कामगार, भाडंवलदार संघर्ष, बेरोजगारी, पर्यावरणाचा नाश, दहशतवाद, नक्षलवाद, सारख्या समस्या शासनासमोर ठाण मांडून बसलेल्या असल्यामुळे या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या प्रक्रियेत शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. वंचितांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी राज्यघटनेने शिक्षणाचा अधिकार देऊन शिक्षणव्यवस्थेचे विकेंद्रिकरण तळागाळापर्यंत केले जनतेला मिळालेल्या या हक्कांमुळेच शिक्षण ही निव्वळ एकाच वर्गाची मालकी राहिलेली नाही. म्हणून ग्रामीण व शहरी शिक्षणाचे नियोजन, व्यापार व व्यवस्थापन, व्यक्ती-व्यक्ती, नियोजन मंडळे व संशोधक, समाज व लोकप्रतिनिधी यांच्यात समन्वय व सुसंबाद असेल तरच शिक्षणाचे उद्देश सफल होतील. सजीवत्वाच्या जाणिवेतून निर्माण झालेल्या मानव समाजात वेळोवेळी अनेक स्थित्यंतरे घडून आलीत ही स्थित्यंतरे, बदल स्वीकारणे कोणत्याही शासनाला अपरिहार्य असते. त्यापासून शिक्षण व्यवस्था देखील दूर राहू शकत नाही. अशा स्थित्यंतरातून मानवाने आपले जीवन सुखी करण्याचा प्रयत्न केला परंतु हे प्रयत्न यशस्वी करण्यात शिक्षण व्यवस्थेचे योगदान बहुमोल ठरते हे विसरून चालणार नाही.

• **संदर्भ सूची**

- १ योजना : प्रजासत्ताक दिन विशेषांक, अंक -६वा, जाने-१९९४, पान-३६.
- २ प्रा. देशपांडे, प्रा.माळी : 'पाश्चात्य शिक्षणाचा इतिहास', नूतन प्रकाशन, आवृत्ती-१, पुणे, एप्रिल-१९८७, पान-१८३.
- ३ कलाम ए.पी.जे., शिवायनूपिल्ले : 'माझ्या स्वप्नातील भारत' (अनुवादक-चंद्रशेखर मरगुडकर), चिनार पब्लिकेशन, १ मे २००५, पुणे, पान-१३६.
- ४ वीरकर प्र., प्रतिभा : 'उदयोत्मुख भारतीय समाजाचे शिक्षण व शिक्षक (शैक्षणिक समाजशास्त्र) पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, आवृत्ती - ५, मार्च २००४, पान-९
- ५ Zaidi, S.M. : 'Modern Technique of Science', Anmol publication Pvt.Ltd ., First published, Delhi, 2004, Page-9.
- ६ Sharma S.K.Sharma V. : 'Western political Thought' - (Plato-427 BC 347 BC)- From plato to Burke, Atlantic publishers and Distributors, Vol-1, New Delhi, Page-49
- ७ पानसे सुधीर : 'खाजगी विद्यापीठे आणि उच्चशिक्षणाचे भवितव्य', लोवाड्.मय गृह, आवृत्ती -३, जून २००५, पान-१८
- ८ उपरोक्त पान -२६
- ९ Dr. Babasaheb Ambedkar, writing and spechs, Vol-2, Complied and aditor by vasant moon, Page- 195

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol,-05, Issue-I August 2014

१० लोकराज्य : धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक (महाराष्ट्र शासनाचे मासिक), अंक-८, ऑक्टोबर, २००६, पान-४१

११ Jiwan B.T. : 'Why Reservation in Services ? ' vinay publication, I-Edition, Mumbai, 20 Jan 2005 Page-1

१२ सा. जयभिम विशेषांक : 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - एक शिक्षणतज्ञ', ताराचंद्र खांडेकर, २६ मे, १५ जून २००२.